

શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિર વિષેના કેટલાક ઐતિહાસિક ઉલ્લેખા

પ્રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, એ. મ. એ., પી.એચ. ડી.

[પાટણું શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મન્દિર એ ગુજરાતનું એક મહત્વનું જૈન તીર્થ છે. એના અનેક જીર્ણોદ્ધારો અત્યાર સુધીમાં થયા છે. લાખોના ખર્ચ થયેલા એના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર પછી એમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરિના પવિત્ર હસ્તે થવાની હતી. પણ વિધિનિર્મિત કંઈ જુદી હતી. એ કાર્ય થઈ શકે ત્યાર પહેલાં જ આચાર્યશ્રી કાળધર્મ પામ્યા, અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ તેઓશ્રીના શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિના હસ્તે થોડાક માસ પહેલાં, સં. ૨૦૧૧ના જેઠ શુદ્ધ પાંચમ, તા. ૨૬મી મે ૧૯૫૫ના રોજ થઈ હતી. પાટણના સ્થાપક ચાવડા વનરાજે બંધાવેલા એ મન્દિર વિષેના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પરની સંકલિત નોંધ આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિના સ્મારકરૂપે પ્રસિદ્ધ થતા આ ગ્રન્થમાં સમુચિત થઈ પડશે એમ માનીને અહીં આપીએ છીએ. — સંપાદકો]

અણુહિલવાડ પાટણના સ્થાપક વનરાજે પોતાના ગુરુ શીલગુણસૂરિના આદેશથી પાટણમાં શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મન્દિર બંધાવ્યું હતું એ ઘટના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. વનરાજનો પિતા પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેથી આ મન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પંચાસરા પાર્શ્વનાથ નામ આપવામાં આવ્યું હોય, અથવા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ, એ મૂર્તિ પંચાસરમાંથી લાવીને નવા પાટનગર પાટણમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હોય. પાટણની સ્થાપના સં. ૮૦૨માં થઈ હતી, એટલે ત્યાર પછી થોડા સમયમાં આ મન્દિર બંધાયું હશે એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી. એ રીતે ગુજરાતનાં જૂનાંમાં જૂનાં, વિદ્યમાન જૈન મન્દિરોમાંનું એક તેને ગણવું જોઈએ. જો કે વખતોવખત તેના જીર્ણોદ્ધારો થયા હોવા જોઈએ. વિક્રમના તેરમા શતકમાં મંત્રી વસ્તુપાલે કરાવેલા જીર્ણોદ્ધારની હકીકત તત્કાલીન ઐતિહાસિક કાવ્યોમાંથી મળે છે. હમણાં જ થયેલા છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર પૂર્વે જે મન્દિર હતું તેનું સ્થાપલ સોળમા સૈકાનું જણાતું હતું. વળી આ મન્દિર સૌ પહેલાં તો જૂના પાટણમાં હશે. ત્યાંથી એ પ્રતિમાઓ આદિ નવા પાટણમાં ક્યારે લાવવામાં આવ્યાં હશે એ વિષે પણ કંઈ આધારભૂત માહિતી મળતી નથી. વનરાજના ગુરુ શીલગુણસૂરિ નાગેન્દ્ર ગચ્છના ચૈલવાસી આચાર્ય હતા અને પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મન્દિર સદીઓ સુધી નાગેન્દ્ર ગચ્છનું ચૈલ હતું એમ પ્રાપ્ત ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતની ઐતિહાસિક રાજધાની પાટણના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલું હોઈ આ મન્દિર એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવે છે. એનો સંગ્રહસ્ત્ર વૃત્તાન્ત આલેખવા માટેનાં કોઈ સાધનો નથી. સાહિત્યમાં અને ઉત્કાર્ણ લેખોમાં જે પ્રકાર્ણ ઉલ્લેખો મળે છે એને આધારે જ આ મન્દિર વિષે કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એ પરત્વે રસપ્રદ અનુમાનો થઈ શકે છે. આ મન્દિર વિષેના તમામ ઉલ્લેખો બધા ઉપલબ્ધ ગ્રન્થાદિમાંથી ખોળી કાઢવાનું મર્યાદિત સમયમાં શક્ય નથી, પણ જે ઉલ્લેખો મળી શક્યા તે કાલાનુક્રમિક સંદર્ભમાં, યોગ્ય નોંધ સાથે અહીં રજૂ કરું છું.

૧. હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘ચન્દ્રપ્રભચરિત’ (સં. ૧૨૧૬ આસપાસ)

પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિર વિષેનો પહેલો લિખિત ઉલ્લેખ, એ મન્દિર બંધાવ્યા પછી લગભગ ચારસો વર્ષ બાદ મળે છે. એ ઉલ્લેખ બૃહદ્ ગચ્છના આચાર્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિના

પ્રાકૃત ‘ચંદ્રપ્રભચરિત’માંથી છે. એ જ અન્યકારનું અપભ્રંશ ‘નેમિનાથચરિત’ સં. ૧૨૧૬માં રચાયેલું છે, એટલે ઉક્ત ‘ચંદ્રપ્રભચરિત’ પણ એ અરસામાં રચાયું હશે. જે કે સં. ૧૨૨૩ પછી તો એ રચાયું નથી જ, કેમ કે એ વર્ષમાં લખાયેલી એ કાવ્યની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણમાં સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં છે. એની પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ પ્રમાણે, જયસિંહદેવ અને કુમારપાલના મંત્રી પૃથ્વીપાલે પોતાના માતાપિતાના શ્રેય અર્થે પંચાસર પાર્શ્વગૃહમાં મંડપની રચના કરાવી હતી—

જયસીંહદેવ—સિરિકુમરવાલનરનાયગાણ રજ્જેસુ ।
સિરીપુહદવાલમંતી અવિતહનામો હમો વિહિઓ ॥
અહ નિન્નયકારાવિયજાલિહરગચ્છરિસહજિભવણે ।
જળયકળ જળળીળ ઉળ પંચાસરપાસગિહે ॥
ચઙ્ગાવલીયંમિ ઉ ગચ્છે માયામહીળ સુહદેઉં ।
અળહિલ્લવાડયપુરે કરાવિયા મંડવા જેળ ॥’

અર્થાત્ શ્રીજયસિંહદેવ અને કુમારપાલ નરનાયકોના રાજ્યમાં શ્રી પૃથ્વીપાલ મંત્રી અવિતથ નામવાળો થયો. (પોતાના પૂર્વજ) નિન્નયે કરાવેલા જાલિહર ગચ્છના ઋષભજિનભવનમાં તથા પંચાસર પાર્શ્વગૃહમાં પોતાના જનક અને જનનીના (શ્રેય) અર્થે તથા પોતાની માતામહીના સુખ અર્થે તેણે ચઙ્ગાવલી (ચંદ્રાવલી) અને અણુહિલવાડપુરમાં મંડપો કરાવ્યા હતા.

૨. અરિસિંહકૃત ‘સુકૃતસંકીર્તન’ (સં. ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ ની વચ્ચે)

અરિસિંહ એ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મહામાત્ય વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો અને વસ્તુપાલનાં સત્કૃત્યો વર્ણવતું ‘સુકૃતસંકીર્તન’ નામે મહાકાવ્ય તેણે રચેલું છે. એના પહેલા સર્ગમાં કવિએ ચાવડા વંશના રાજાઓનો કાવ્યમય વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. આમાં ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે સોલંકી અને વાઘેલા યુગમાં રચાયેલાં અનેક ઐતિહાસિક કાવ્યોમાંથી માત્ર અરિસિંહકૃત ‘સુકૃતસંકીર્તન’ અને ઉદય-પ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’માં જ ચાવડાઓનો ઉલ્લેખ છે; ‘દ્વાયાત્રય’ કાવ્યમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખવાનો રીતસર પ્રયત્ન કરનાર આચાર્ય હેમચન્દ્રે પણ ચાવડાઓની વાત કરી નથી. ચાવડાઓની હકૂમત પાટણ આસપાસના થોડા પ્રદેશ ઉપર જ હતી અને તે કારણે ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોએ એમને એટલું રાજકીય મહત્ત્વ નહિ આપ્યું હોય. એ રીતે ‘સુકૃતસંકીર્તન’માં આપેલી ચાવડાઓની વંશાવલી મહત્ત્વની છે. ‘સુકૃતસંકીર્તન’ની રચના સં. ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ની વચ્ચે ક્યારેક થયેલી છે.^૧ એ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગના ૧૦મા શ્લોકમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિરનો ઉલ્લેખ છે, એટલું જ નહિ પણ એ મન્દિરની તુલના પર્વત સાથે કરી છે, જે એના શિખરની ઊંચાઈ દર્શાવે છે—

અંતર્વસદ્ધનજનાદ્ભુતમારતો મૂ-
ર્મા મૃદ્ધ્યતાદિતિ મૃશં વનરાજદેવઃ ।
પંચાસરાહ્વનવપાર્શ્વજિનેશવેદ્મ-
વ્યાજાદિહ સ્થિતિધરં નવમાતતાન

૧. પાટણ ભંડારની સૂચિ (ગાયકવાડ્ઝ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ), પૃ. ૨૫૫

૨. જુઓ માતું પુસ્તક Literary Circle of Mahamatya Vastupala, પૃ. ૬૩

વળી એ કાવ્યના છેલ્લા સર્ગમાં (શ્લોક ૨) વસ્તુપાલનાં આંધકામો વર્ણવતાં કર્તાએ કહ્યું છે કે અણુહિલવાડ પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને મંત્રીએ વનરાજની વૃદ્ધ થયેલી કીર્તિને હસ્તાવલંબન આપ્યું હતું —

પચ્ચાસરા હ્રવમણહિલ્લપુરીપુરન્દ્રી-
સીમન્તરત્નમિવપાર્શ્વજિનેશવેશ્મ ।
ઉદ્ભૂત્ય યેન યશસા જનિતો જરત્યા
હસ્તાવલમ્બનવિધિર્વનરાજકીર્તેઃ ॥

૩. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ (સં. ૧૨૭૬)

નાગેન્દ્રગચ્છના વિજયસેનસૂરિ જેઓ વસ્તુપાલના માતૃપક્ષે ગુરુ હતા તેમના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિ-કૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ કાવ્ય સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે કરેલી શત્રુંજયની સંઘયાત્રા પ્રસંગે રચાયું હતું, અને વસ્તુપાલે શત્રુંજય ઉપર બંધાવેલા છદ્રમંડપમાં એક શિલાપટ્ટ ઉપર કોતરીને તે મૂકવામાં આવ્યું હતું.^૩ મંત્રીનાં સુકૃતોની પ્રશસ્તિરૂપે રચાયેલા આ કાવ્યના ૧૪મા શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે ગુર્જર-ભૂમિરૂપ સુન્દરીના મુખ સમાન અણુહિલપુરના તિલકરૂપ આ પંચાસર ચૈલ વનરાજે બંધાવ્યું હતું, જેના શિખરનો ઊંચો કલશ સંથાના મણિ જેવો શોભતો હતો —

સ્ફૂર્જદગૂર્જરમણ્ડલાવનિવધૂવક્રોપમેડસ્મિન્ પુરે
ચૈત્યે કિચ્છ વિશેષકં વ્યરચયત્ પચ્ચાસરાહ્વં નૃપઃ ।
યસ્યોચ્ચૈઃ કલશશ્ચકાસ્તિ રુચિભિઃ કિચ્છિદ્વિભિન્નામ્બર-
શ્યામત્વવ્યપદેશકેશપદવીસીમન્તસીમામણિઃ ॥

૪. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ મહાકાવ્ય (સં. ૧૨૮૦ પહેલાં)

ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘ધર્માભ્યુદય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ નામે પંદર સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. એમાં મંત્રી વસ્તુપાલની સંઘયાત્રાનું વર્ણન હોઈ સં. ૧૨૭૭ની મોટી સંઘયાત્રા પછી તુરત એ રચાયું હોય એ સંભવિત છે, પણ સં. ૧૨૮૦ પહેલાં તો નિઃશંક એની રચના થયેલી છે, કેમ કે એ વર્ષમાં ખુદ વસ્તુપાલના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી એની તાડપત્રીય નકલ ખંભાતના ભંડારમાં છે. એ કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૭) નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની ગુરુપરંપરા આપીને પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ વિશે કર્તા કહે કે તેઓ પંચાસરા નામથી ઓળખાતા વનરાજવિહાર તીર્થમાં આપ્યાનો આપતા હતા —

પચ્ચાસરાહ્વવનરાજવિહારતીર્થે
પ્રાલેયભૂમિધરભૂતિધુરન્ધરેડસ્મિન્ ।
સાક્ષાદધઃકૃતમ્ભવા તટિનીવ યસ્ય
વ્યાખ્યેયમચ્યુતગુરુક્રમજા વિભાતિ ॥

પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાયું ત્યારથી નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોનો એ સાથેનો સંબંધ જોતાં આ સ્વાભાવિક છે. વળી પંચાસરાનું મંદિર તે જ વનરાજવિહાર એમ અહીં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

૩. એ જ, પૃ. ૭૧.

વસ્તુપાલે એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એનો ઉલ્લેખ પણ કાવ્યના પહેલા સર્ગ(શ્લોક ૨૨)માં છે —

અળહિલપાટકનગરાદિરાજવનરાજકીર્તિકેલિગિરિમ્ ।

પંચાસરાહ્વજિનગૃહમુદ્ધ્રે યઃ કુલં ચ નિજમ્ ॥

૫. શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાંનો સં. ૧૩૦૧ નો શિલાલેખ

આ મંદિરમાંની વનરાજની મૂર્તિ પાસેની ૬૦ આસાકની મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે શિલાલેખ છે —

- (૧) સં. ૧૩૦૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૯ શુક્રે પૂર્વમંડલીવાસ્તવ્ય મોદજાતીય નાગેન્દ્ર...
- (૨) સુત શ્રે૦ જાહ્લણપુત્રેણ શ્રે૦ રાણકુક્ષીસમુદ્ભૂતેન ઠ૦ આશાકેન સંસારાસાર...
- (૩) યોપાર્જિતવિત્તેન અસ્મિન્ મહારાજશ્રીવનરાજવિહારે નિજકીર્તિવહ્નીવિતાન...
- (૪) કારિતઃ તથા ચ ઠ૦ આસાકસ્ય મૂર્તિરિયં સુત ઠ૦ અરિસિંહેન કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા...
- (૫) સંબંધે ગચ્છે પંચાસરાતીર્થે શ્રીશીલ્ગુણસૂરિસંતાને શિષ્ય શ્રી...
- (૬) દેવચન્દ્રસૂરિમિઃ ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ । શુભં ભવતુ ॥

આ શિલાલેખમાં પણ પંચાસરા તીર્થનો વનરાજવિહાર તરીકે ઉલ્લેખ છે. પંચાસરાના મંદિરમાં શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રસૂરિની મૂર્તિ છે. એક મૂર્તિ વનરાજના મામા સુરપાળની ગણાય છે; પણ આખા યે મંદિરમાંના બીજા કોઈ લેખમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી. એમાં એક માત્ર અપવાદ વનરાજની મૂર્તિ નીચેના લેખનો છે. એ શિલાલેખમાં સં. ૭૫૨ અને સં. ૮૫૨નો નિર્દેશ છે, પણ એની લિપિ એટલી પ્રાચીન લાગતી નથી. આ ઉપરાંત તેમાં સં. ૧૩૦૧ અને સં. ૧૪૧૭ના ઉલ્લેખ છે અને એક સ્થળે ‘મહમદ પાતસાહ’ અને ‘પીરોજસાહ’ની પણ વાત છે. એ મૂર્તિની નીચે તથા તેની આસપાસ નીચેના પથ્થર ઉપર ત્રણેક શિલાલેખો ભેગા થઈ ગયા છે અને ધસાયેલા હોવાને કારણે તે વિશેષ દુર્વાચ્ય બન્યા છે. પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ અને પં. લાલચંદ ગાંધીએ એ બંધ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમણે તૈયાર કરેલી એ લેખની વાચના નાગેન્દ્રગચ્છીય દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ‘ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર’ની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૧૧)માં છપાઈ છે. એનો એકદેશ નીચે મુજબ છે—

...સં. ૧૩૦૧...શ્રીપાર્શ્વનાથચૈત્યે શ્રીવનરાજ...રાજરાજશ્રી કહેસસુ (૧) શ્રીઅળહલેસ્વર શવાયતનં ત્રા પિ...તિ શ્રીવનરાજમૂર્તિ શ્રીશીલ્ગુણસૂરિ સગણે શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતા સં. ૧૪૧૭ વર્ષે

આ લેખમાંનું ‘...પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય’ એટલે ‘પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય’ એમ ગણવું જોઈએ. વનરાજે બંધાવેલા અણહિલેશ્વર મહાદેવના મંદિર (‘શવાયતન’)નો પણ એમાં નિર્દેશ છે. વનરાજની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દેવચન્દ્રસૂરિના હસ્તે થઈ હોવાનું એમાં જણાવ્યું છે અને તેની જ સાથે સં. ૧૪૧૭નો ઉલ્લેખ છે એનો મેળ બેસતો નથી. આ શિલાલેખની વધારે સારી વાચનાની હજી અપેક્ષા રહે છે.

૬. મેરુતુંગાચાર્યકૃત ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ (સં. ૧૩૬૧)

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના સુપ્રસિદ્ધ સાધનગ્રન્થ ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ અનુસાર, વનરાજે શીલગુણસૂરિને પોતાના સિદ્ધાસન ઉપર બેસાડીને પ્રત્યુપકારશુદ્ધિથી સપ્તાંગ રાજ્ય આપવા માંડ્યું,

પણ સૂરિએ તેનો નિષેધ કર્યો; પછી સૂરિના આદેશથી વનરાજે પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય કરાવ્યું તથા તેમાં પોતાની આરાધક મૂર્તિ પણ સ્થાપિત કરી. ૪ —

પચ્ચાસરગ્રામતઃ શ્રીશીલગુણસૂરીન્ સમક્તિકમાનીય ધવલ્લહે નિજસિંહાસને નિવેશ્ય કૃતશ્ચૂડામણિતયા સપ્તાઙ્ગમપિ રાજ્યં તેભ્યઃ સમર્પયસ્તૈર્નિઃસ્પૃહૈર્મૂયો નિષિદ્ધસ્તત્પ્રત્યુપકારબુદ્ધયા તદાદેશાચ્છ્રીપાર્શ્વનાથપ્રતિમાલઙ્કૃતં પચ્ચાસરામિધાનં ચૈત્યં નિજારાધકમૂર્તિસમેતં ચ કારયામાસ ।

(આચાર્ય શ્રીગિનવિજયજીની વાચના, પૃ. ૧૩)

પ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રભાવકચરિત’ (સં. ૧૩૩૪)ના ‘અભયદેવસૂરિચરિત’માં કહ્યું છે કે “નાગેન્દ્રગચ્છપી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવામાં આદિવરાહ સમાન અને પંચાશ્રય નામે સ્થાનમાં આવેલા ચૈત્યમાં વસના (પચ્ચાશ્રયામિધસ્થાનસ્થિતચૈત્યનિવાસિના) શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિએ વનરાજને બાલ્યકાળમાં ઉછેર્યો હતો. વનરાજે આ નગર (અણહિલપુર) વસાવીને ત્યાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્યમાં ત્યાં વનરાજવિહાર બંધાવ્યો અને કૃતગતાપૂર્વક એ ગુરુનો સત્કાર કર્યો” (શ્લોક ૭૨-૭૪). અહીં પચ્ચાશ્રયામિધસ્થાનસ્થિતચૈત્ય એટલે પાટણનું પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય નહિ, પણ પંચાસર ગામમાં જ આવેલું ચૈત્ય, કે જ્યાં એ આચાર્ય પાટણની સ્થાપના પહેલાં રહેતા હશે. પાટણની સ્થાપના પછી વનરાજે બંધાવેલો ‘વનરાજવિહાર’ એ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્યનું જ બીજું નામ છે એ ‘ધર્માભ્યુદય’ના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે. આ મંદિરમાં ૬૦ આસાકની મૂર્તિ નીચેનો શિલાલેખ પણ એ સૂચવે છે.

૭. જયશેખરસૂરિકૃત ‘પંચાસરા વીનતી’ (સં. ૧૪૬૦ આસપાસ)

સં. ૧૪૬૨માં સંસ્કૃતમાં ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ નામે આધ્યાત્મિક રૂપકગ્રંથ રચીને પછી એનું છટાદાર ગુજરાતી પદ્યમાં ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ’ નામથી રૂપાન્તર કરનાર અંચલગચ્છીય આચાર્ય જયશેખરસૂરિનું સ્થાન જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ કવિઓમાં છે. એમણે રચેલી કેટલીક પ્રકાણું ગુજરાતી કાવ્યરચનાઓની ૨૧ પત્રની એક પ્રાચીન હસ્તપ્રત પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને પૂ. મુનિશ્રી રમણીકવિજયજીએ ચાણુસ્માના ભંડારમાંથી મેળવી હતી. એ પોથીના પાંચમા પત્ર ઉપર ‘પંચાસરા વીનતી’ એ નામનું પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું એક સુંદર સંક્ષિપ્ત સ્તુતિકાવ્ય છે. આ પહેલાંના, પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર વિષેના ઉલ્લેખો, ઉપર સૂચવ્યા તેમ મળે છે, પણ એ વિષેનું ગુજરાતી ભાષામાં આ પહેલું જ ઉપલબ્ધ સ્તવન છે. આ સ્તવન જયશેખરસૂરિએ પાટણમાં રહીને જ રચ્યું હોય એ સંભવિત છે. એની પહેલી કડી નીચે મુજબ છે :

“સમે પાસુ પંચાસરાધીશ પેખઉ,
હુયઉ હર્ષ્ય કેતઉ ન જાણઉં સુલેખઉ,
ક્રિયાં પાછિલછ જન્મિ જે પુણ્યકાજ,
ફલિયાં સામટાં દેવ દીક્ષિ તિ આશુ.”

૪. ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ - અંતર્ગત કેટલાક પ્રબન્ધોનો આશરે ૪૦૦ વર્ષ પર થયેલો સંક્ષેપ ‘પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ’ના પરિશિષ્ટમાં છપાયો છે તેમાં ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ના ઉપર્યુક્ત વૃતાન્તનો સારોદ્ધાર આપતાં કહ્યું છે (પૃ. ૧૨૮) - આચાર્યવંચસા શ્રીપાર્શ્વપ્રતિમાલંકૃતં નિજારાધકમૂર્તિયુતં પચ્ચાસરં કારિતમ્ । આજે પણ આ મંદિરને સામાન્ય બોલીમાં ‘પંચાસરા’ નામે ઓળખવામાં આવે છે તે આ સાથે સરખાવી શકાય.

૮. સિદ્ધિસૂરિકૃત ' પાટણ ચૈત્યપરિપાટી ' (સં. ૧૫૭૬)

પાટણનાં જૈન મન્દિરોનું વર્ણન કરતી ચાર પ્રાચીન ચૈત્યપરિપાટીઓ અસાર સુધીમાં મળેલી છે, જેમાંની એ—લલિતપ્રભસૂરિ અને હર્ષવિજયકૃત—આ પહેલાં શ્રીહંસવિજયજી લાયબ્રેરી, અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલી છે. જુદા જુદા મહોલ્લા, શેરીઓ, રાજમાર્ગો અને પરાંનો તથા કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો એમાં નિર્દેશ આવતો હોઈ સ્થાનિક ઇતિહાસ અને ભૂગોળ માટે એ બહુ અગત્યની છે. એ ચારમાં સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ચૈત્યપરિપાટી સિદ્ધિસૂરિની છે. એની નકલ પૂ. મુનિશ્રી રમણિકવિજયજી પાસેની હસ્તપ્રત ઉપરથી મેં કરી લીધી હતી. એમાં ૮મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે પંચાસરા પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ છે :

“ મહુકર મનહ મનોરથ પૂરમ, પાસ પંચાસરમ ભાવ વિચૂરમ, સાર સંસારમ લેમિ. ”

૯. સિંધરાજકૃત ' પાટણ ચૈત્યપરિપાટી ' (સં. ૧૬૧૩)

આ પરિપાટીની હસ્તપ્રત પણ મને પૂ. મુનિશ્રી રમણિકવિજયજી પાસે જોવા મળી હતી. એમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસનાં મન્દિરોનો નિર્દેશ કડી ૬૨થી ૬૫ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે છે :

“ પંચાસર શ્રીપાસ, આશાપૂરણ જિનપ્રતિમા નવ વાદીમ એ,
હરખા હીયા મઝારિ, હરખ ભવનિ જઈ જિન દેખી આણંદિઆ એ. ૬૨
મૂલનાયક શ્રીઆદિ પ્રથમ તીર્થંકર, ત્રાસી પ્રતિમા વાદીમ એ,
ભમતી માહિ દેહરી રૂપી નિરખીમ નમ ત્રીજમ દેહરમ આવીઆ એ. ૬૩
તિહાં પ્રતિમા પાંત્રીસ, ચુવીસવદા સૂ વાસપુજ નાયક ધણી એ,
ચુથિમ જિન ઉગણીસ, પ્રતિમા પૂજમ મૂલનાયક માહાવીર તણી એ. ૬૪
પોસાલમાહિ દેહર પાંચમૂ, ભમનમ નિરખીમ નેમીસરુ એ,
તેર પ્રતિમા તિહાં વાંદી, પાપ નિકંદીનમ સેવીમ રાજલિવરુ એ. ” ૬૫

એ એક જ પટાંગણમાં સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં પાંચ મન્દિર હતાં. પંચાસરા પાર્શ્વનાથન મન્દિર પછી ૮૩ પ્રતિમાઓ સહિત જે આદિનાથના મન્દિરનો ઉલ્લેખ છે તે હાલમાં નથી. તપાગચ્છનો ઉપાશ્રય, જે પોળિયા ઉપાશ્રય કે પોશાળ તરીકે ઓળખાય છે, એમાં તે સમયે નેમિનાથનું મન્દિર હોવાનો ઉલ્લેખ છે એ નોંધપાત્ર છે અને ચૈત્યવાસની પરંપરાનો ઘોતક છે.

૧૦. લાલતપ્રભસૂરિકૃત ' પાટણ ચૈત્યપરિપાટી ' (સં. ૧૬૪૮)

પૂતમિયા ગચ્છના આચાર્ય લલિતપ્રભસૂરિકૃત ચૈત્યપરિપાટીમાં કડી ૧૮-૨૦માં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસનાં મન્દિરોનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“ પંચાસરમ પાટકિ અજમ એ, ધુરિ વીર જિનવર સાર તુ;
નવ પ્રતિમા વંદી કરી એ, વાસપૂજ્ય જુહારિ તુ. ૧૮
સતાવીસ ઐય તિહાં નમી એ, પંચાસરુ પ્રભુ પાસ તુ;
અવર સાત જિનવર નમું એ, વંછિત પૂરમ આસ તુ. ૧૯
ઋષભદેહરમ હિવમ જિન નમું એ, દશ વલિ ભમતી હોમ તુ;
નવમ ધરે છમ પાસ જિન, ત્રિહતાલીસ ઐય જોમ તુ. ” ૨૦

આ ચૈત્યપરિપાટીમાં ‘પંચાસરપાટક’ અર્થાત પંચાસરવાડો એવો ઉલ્લેખ મન્દિરોના આ જૂથ માટે છે એ ધ્યાન ખેંચે છે. સિંધરાજની જેમ લલિતપ્રભસૂરિએ પણ અહીં પાંચ મન્દિરો નોંધ્યાં છે. જો કે સિંધરાજે પોશાળમાં તેમનાથના મન્દિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અહીં નથી અને તેને બદલે ‘નવધ ધરિ’—નવા ધરમાં પાર્શ્વ જિનનો નિર્દેશ કર્યો છે. નવા ધરનો અર્થ ‘નવું દેવગૃહ’ લઈ એ તો એ મન્દિર સિંધરાજની કૃતિ રચાઈ (સં. ૧૬૧૩) સાર પછી નવું બન્યું હશે એમ કહી શકાય. વળી એ સમય દરમિયાન પોશાળામાંની પ્રતિમાઓ અન્યત્ર સ્થાપિત કરવામાં આવી હશે. એમ ન હોત તો લલિતપ્રભસૂરિએ એનો ઉલ્લેખ અવશ્ય કર્યો હોત.

૧૧. હર્ષવિજયકૃત ‘પાટણ ચૈત્યપરિપાટી’ (સં. ૧૭૨૯)

આમાં પંચાસરા સાથેનાં મન્દિરોનું વર્ણન નીચે મુજબ છે :

“પ્રથમ પંચાસરે જામધ એ, તિહાં પ્રાસાદ ચાર,
પંચાસર જિનવર તણો એ, દેખો દીદાર. ૪
ચોપાન બિંબ તિહાં અતિ ભલા એ, વલી હીરવિહાર,
પ્રતિમા ત્રિણુ સહગુરુ તણી એ, મૂરતિ મનોહાર. ૫
તિહાંથી ઋષભ જિણુંદ નમું એ, બિંબ પત્તર ગંભારધ,
એકસો બિંબ અતિ ભલા એ, ભમતીએ જુહારધ. ૬
વાસુપૂજ્યને દેહરે એ, બિંબ ત્રણ વખાણું,
મહાવીર પાસે વલી એ, બિંબ ચાર જ નાણું.” ૭

આમાં હીરવિહારનો ઉલ્લેખ મહત્વનો છે. છેલ્લો જીણોદ્ધાર થયો સાર પહેલાંના પંચાસરાના મન્દિરમાં પેસતાં ડાબી બાજુએ એક ઓરડી હતી અને તેમાં આચાર્યો વગેરેની જ મૂર્તિઓ હતી. એમાં મુખ્ય વેદિકા ઉપર હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ એ તપગચ્છના ત્રણ પ્રભાવક આચાર્યોની મૂર્તિઓ હતી. આ સ્થાન હીરવિહાર તરીકે ઓળખાતું હશે. એમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ સં. ૧૬૬૨માં તથા વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિની મૂર્તિઓ સં. ૧૬૬૪માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે એમ તે સાથેના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે.^૫ આથી આ પહેલાંની ચૈત્યપરિપાટીઓમાં હીરવિહારનો ઉલ્લેખ ન હોય એ સમજાય એવું છે.

૧૨. ‘અહો શાલક બોલિ’ વર્ણક

આ જૂની ગુજરાતી ગદ્યમાં રચાયેલું વર્ણક છે. લિપિ ઉપરથી અનુમાને સત્તરમા સૈકામાં લખાયેલી જણાતી એની હસ્તપ્રત વગોદરાના શ્રી આત્મારામ જૈન જ્ઞાનમન્દિરમાંથી મળી હતી. વગોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકટ થયેલ ‘વર્ણક-સમુચ્ચય’માં આ કૃતિનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. એમાં એક સ્થળે અણહિલપુર પાટણનું ટૂંકું વર્ણન છે, અને તેમાં પાટણના પ્રમુખ દેવાલય તરીકે પંચાસરાના મન્દિરનો પણ ઉલ્લેખ છે :

“હું તે અક્ષારું અણહિલપુર પાટણ વર્ણવું. પણિ કસૂ એક છિ જે અણહિલપુર પાટણ ? સઘટ ઘાટે કરી વિચત્ર ચિત્રામે કરી અભિરામ, મહામહોછવે ભલાં આરામ, પંચાસર પ્રમુખ દેવ દેવાલા,

૫. શ્રી જિનવિજયજી-સંપાદિત ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ,’ ભાગ ૨ નં. ૫૧૧-૧૩.

જે નગરમાં હાલ દાનશાલા, પૌષધશાલા, ધરમશાલા, ગઢ મઢ મંદિર પ્રકાર, ચુરાસી ચુહટાંની હટશ્રેણી, માંહા વસ્ત સંપૂર્ણ વરતણ...”

૧૩. દેવહર્ષકૃત ‘પાટણની ગઝલ’ (સં. ૧૮૬૬)

ખરતર ગચ્છના મુનિ દેવહર્ષે સં. ૧૮૬૬ માં ‘પાટણની ગઝલ’ એ નામનું એક સ્થલવર્ણનાત્મક કાવ્ય રચ્યું છે.^૬ ગઈ શતાબ્દીના પાટણની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, નોંધપાત્ર સ્થળો તથા વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ આદિની માહિતી માટે આ રચના અગત્યની છે. એના અંતિમ પદ્ય—કલશરૂપ છાપાની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં નીચે પ્રમાણે પંચાસરાના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે :

“ પાટણ જસ કીધો પ્રગટ જિહાં પાંચાસર ત્રિભુવન ધણી,
કવિ દેવહર્ષ મુખથી કહે કુશલ રંગલીલા ધણી.”

કલશમાં આ રીતે એકમાત્ર પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ પાટણનાં જૈન મંદિરોમાં એનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે.

૧૪. ‘પંચાસરા પાર્શ્વનાથ સ્તવન’

આ નામની બે સંક્ષિપ્ત લાપાકૃતિઓ જાણવામાં આવી છે અને તે બન્ને વગોદરા જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં પૂ. મુનિશ્રી હંસવિજયજીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં (પ્રતિ નં. ૩૩૯૪ અને ૪૫૧૫) છે. બન્નેય સ્તવનોમાં કર્તાનું નામ કે રચ્યા સંવત નથી, પણ લિપિ ઉપરથી સો-દોઢસો વર્ષ પહેલાં તે લખાયેલાં જણાય છે. પહેલું સ્તવન ‘પાસ પંચાસર ભેટ્યો હો, દૂખ મેટ્યો મુઝ ધર આંગણે’ એ પંક્તિથી તથા બીજું સ્તવન ‘સુખકર શ્રીપંચાસરો પાસ, પાટણપુરનો રાજાઓ’ એ પંક્તિથી શરૂ થાય છે. બન્નેયમાંથી કોઈ ખાસ ઐતિહાસિક હકીકત મળતી નથી. આ પ્રકારનાં બીજાં પણ સ્તવનો તપાસ કરતાં મળી આવવા સંભવ છે.

૬. મારા વડે સંપાદિત, ‘દ્વાર્ધસ ગુજરાતી સલા ત્રૈમાસિક’, એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં.

